

УДК 340.12: 343.85

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.11>

ПРИЧИНИ ТА ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Тимошенко В.І.,

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу
організації наукової діяльності та захисту
прав інтелектуальної власності*

Національної академії внутрішніх справ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2947-5627>

tymvera@ukr.net

Корольчук В.В.,

*кандидат юридичних наук, старший науковий
співробітник, начальник відділу організації наукової
діяльності та захисту прав інтелектуальної власності*

Національної академії внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1104-3175>

conferencenavs@gmail.com

Тимошенко В.І., Корольчук В.В. Причини та юридичні наслідки девіантної поведінки.

Розглядається сутність девіантної поведінки, фактори, що до неї призводять, її різновиди та юридичні наслідки. Протиправна поведінка, аморальні вчинки, різні залежності, самогубства – все це реалії сьогодення. Безнормність і девіантність стають типовим та повсюдним явищем, особливо ж небезпечною є досить поширена делінквентна поведінка, унаслідок якої суспільство поступово занурюється у стан аномії, що є супутником будь-яких криз та соціальних потрясінь. Це зумовлює актуальність теми. Нині поширенню девіантних форм поведінки сприяє кризовий стан суспільства, корупція, війна, розв'язана Росією проти України, правовий нігілізм, соціальна несправедливість. Девіантна поведінка позначилась на криміналізації суспільства, зростанні показників злочинності та зміні її структури у напрямі розширення соціальної бази за рахунок девіантів, зниженні суспільного інтересу до моральної проблематики, зростанні аморальності та лицемірства, деформації правової свідомості. Девіація є відносною характеристикою, що пов'язана з мінливими стандартами та соціальними очікуваннями спільноти, які змінюються у просторі й часі. Соціальні фактори не єдині детермінанти девіацій. Особистісні фактори також призводять до девіантної поведінки, зокрема злочинної. Істотними детермінантами девіантної поведінки є асоціальний розвиток особистості, несприятливі соціальні умови та психологічні особливості індивіда. Маргінальність є як передумовою, так і наслідком девіації. Характерними рисами процесу маргіналізації є ціннісний вакуум, соціальна дезадаптація, соціальна дезінтеграція, що проявляється в девіації. Маргіналізація може бути джерелом соціальних конфліктів, делінквентної поведінки та криміналізації суспільства. Теоретичні положення та висновки статті розвивають та доповнюють ряд розділів загальної теорії права, кримінології, сприятимуть більш ефективній реалізації прав і свобод, попередженню злочинності та запобіганню окремим злочинам. У цьому полягає практична значущість даної статті.

Ключові слова: делінквентна поведінка, аномія, криміналізація, маргінал, агресія, відповідальність, загроза, суб'єкт.

Tymoshenko V.I., Korolchuk V.V. Causes and legal consequences of deviant behavior.

The essence of deviant behavior, the factors leading to it, its varieties and legal consequences are considered. Illegal behavior, immoral acts, various addictions, suicides are all realities of today. Abnormality and deviance become a typical and widespread phenomenon, especially dangerous is the fairly

widespread delinquent behavior, as a result of which society gradually sinks into a state of anomie, which is a companion of any crises and social upheavals. This determines the topicality of the topic. Currently, the spread of deviant forms of behavior is facilitated by the crisis state of society, corruption, the war waged by Russia against Ukraine, legal nihilism, and social injustice. Deviant behavior affected the criminalization of society, an increase in crime rates and a change in its structure in the direction of expanding the social base at the expense of deviants, a decrease in public interest in moral issues, an increase in immorality and hypocrisy, and deformation of legal consciousness. Deviance is a relative characteristic associated with the changing standards and social expectations of a community that change in space and time. Social factors are not the only determinants of deviations. Personal factors also lead to deviant behavior, including criminal behavior. The essential determinants of deviant behavior are antisocial personality development, unfavorable social conditions and psychological characteristics of the individual. Marginality is both a prerequisite and a consequence of deviance. Characteristic features of the process of marginalization are a value vacuum, social maladaptation, and social disintegration, manifested in deviation. Marginalization can be a source of social conflicts, delinquent behavior and criminalization of society. The theoretical provisions and conclusions of the article develop and complement a number of sections of the general theory of law, criminology, will contribute to more effective implementation of rights and freedoms, crime prevention and prevention of individual crimes. This is the practical significance of this article.

Keywords: delinquent behavior, anomie, criminalization, marginal, aggression, responsibility, threat, subject.

Постановка проблеми. Перехід від соціологічних пояснень девіантної поведінки до розробки правових поглядів на даний феномен все більше стає відмітною ознакою нашого часу. Нині втрата духовних цінностей та поширення серед населення правового нігілізму є звичайним явищем, що виявляється у поведінці, яка відхиляється від загальноприйнятих стандартів, суперечить нормам права, характеризується терпимістю до злочинності, корупції, переважанням індивідуалізму, нехтуванням інтересів суспільства, цинізмом і байдужістю до інших людей. За умов загострення кризових явищ у сфері економічних відносин, ускладнення процесів культурної та духовно-моральної життєдіяльності суспільства, війни, розв'язаної Росією проти України, всепоглинаючої корупції, яка під час війни лише посилилась, зростає рівень соціальних конфліктів та девіацій, що становлять загрозу як національній безпеці, так і особистій безпеці кожної людини. Це соціальна патологія, що охоплює кримінальні правопорушення, алкоголізм, наркоманію, токсикоманію, самогубство, сексуальні відхилення, проституцію, бродяжництво і т. ін. Останні варіації девіантної поведінки мають асоціальні, деструктивні форми та наслідки. Відповідно суспільство має їх виявляти та вживати заходів щодо запобігання. Вказані обставини свідчать про актуальність теми даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висока наукова та суспільна значимість проблеми девіантної поведінки знаходить підтвердження у теоретичних та прикладних дослідженнях, присвячених різним аспектам соціальних девіацій. Так, причини підліткової девіантності, зокрема кібер-девіантності, висвітлено С. Чобан, А.Р. Лазар, К. Бактер і А. Хатос [1]. Вплив нових соціальних реалій, зокрема пандемії Covid-19 на правову поведінку, зв'язок пандемії, насильства, девіацій і злочинності розглянули Д. Регаладо, А. Тиммер, А. Джавайд [2]. Рівень злочинності за умов пандемії аналізували Б. Стикл і М. Фелсон [3]. Девіантне споживання у формі корисливого злочину чи крадіжки матеріальних цінностей однією людиною в іншої людини розглянули К.Д. Мартін, Д.Б. Каллен і М.В. Мартін [4]. Специфіку девіантної поведінки розглянув Ю-Чен Вэй [5]. Девіантну поведінку на робочому місці проаналізували І. Начинович Брайє, А. Алексіч та С. Рашич Елавіч [6]. Зв'язок між девіантністю і злочинністю на прикладі Аргентини розглядали А. Боббио, К. Арбах і А.Т. Вазсоні [7].

Праці названих авторів є істотним внеском у дослідженні специфіки девіантної поведінки, розкриття її причин та сутності. Однак поза увагою дослідників зазвичай залишалась проблема взаємозв'язку девіантності та протиправної поведінки, маргінальності, злочинності, деформації правової свідомості під впливом різноманітних девіацій. Таке дослідження було б корисним для юридичної науки та політико-правової практики. Зазначені проблеми автор статті розглядає як своє завдання.

Метою статті є виявлення та дослідження причин девіантної поведінки, перш за все прихованих, аналіз їх юридичних наслідків та визначення способів попередження причин та запобігання негативним наслідкам девіацій. **Методологічною основою** статті є діалектичний, феноменологічний та

синергетичний підходи, а також формально-логічний, системний та структурно-функціональний методи.

Виклад основного матеріалу. Терміном «девіантна поведінка» доцільно позначити діяння людини (або групи осіб), які суперечать правилам поведінки, що сформувались у конкретній спільноті. Девіантна поведінка є наслідком реалізації на практиці «девіації» (відхилення). Цей термін вперше до наукового обігу запровадив німецький вчений Ф. Мюллер у 1864 р. Похідним від поняття «девіація» є «девіантність», – стан суб'єкта девіації, а також соціальний феномен, який проявляється у масових і стійких відхиленнях від соціальних норм.

Девіантність досліджується представниками різних наук у межах свого предмета. Перш за все це стосується психології, кримінології, психопатології, соціології. Зокрема соціологія розглядає девіації не як патологію конкретного індивіда, а всього суспільства, його соціальних взаємозв'язків, структури. Девіантна поведінка в праві є відносно самостійним видом соціальних відхилень. Це не будь-які відхилення від загальноприйнятих норм, а саме такі, що проявляються у поведінці, яка є різновидом правової поведінки, – соціально-значимої поведінки суб'єктів права, що підконтрольна їх свідомості й волі, а також регламентована нормами права. Зовні вказана поведінка виражається у здійсненні діянь, які виходять за межі стандарту поведінки, встановленого нормами об'єктивного права, що виявляється як у негативному, так і позитивному значеннях та призводить до юридичних наслідків: є підставою для застосування юридичних заходів примусу; заохочення або підставою для звільнення від юридичної відповідальності. При цьому девіантна поведінка в теорії права є більш широкою категорією, ніж девіантна поведінка в кримінології (з огляду на предмет дослідження кожної з цих наук).

Можна виділити чотири фактори, завдяки яким поведінка людини стає девіантною, а саме: зовнішні природні умови середовища, у якому людина перебуває і впливу якого зазнає (на них позначаються кліматичні, географічні та екологічні особливості); соціальні чинники, що формують спільноту, до якої людина належить (тут позначається вплив освіти, національної приналежності, моральна атмосфера у соціумі, політичні процеси у суспільстві та державі тощо); внутрішні біологічні характеристики індивіда, що визначають силу і характер реакцій людини на будь-які впливи середовища (гендерні, вікові особливості, стан здоров'я та ін.); особистісні психологічні особливості конкретного індивіда (імпульсивність, сенситивність, емоційність, будь-які порушення саморегуляції особистості).

Під соціальними факторами суспільного середовища слід розуміти особливості сім'ї, освіти, релігійність, майновий та фінансовий стан, місце проживання, житлові умови, громадську думку, суспільні інститути, організацію праці, форму держави, зокрема такий її елемент як політичний режим. Найбільш негативний вплив на правову поведінку справляють злидні, що породжує «соціальне дно» і є джерелом дегуманізації суспільства. Водночас загальноприйняте зло, з яким асоціюються цигарки та алкоголь, не завжди збільшує ризик девіантної поведінки. Для певного кола осіб це може бути фактором, що згладжує невдоволення людей, найменш забезпечених матеріально. Це означає, що доступні ціни на алкоголь і цигарки здатні певною мірою знизити мотивацію до девіантної поведінки, у тому числі скоєння злочину у частини населення, яка постійно вживає алкоголь [8, с. 80].

Девіантну поведінку можна розглядати й з культурологічних позицій, – як результат конфлікту між культурними стереотипами (нормами). Наприклад, кримінальна субкультура провокує, передусім, трансформацію свідомості осіб, які відбувають покарання, формуючи у них антисуспільні орієнтири, культивує основні закони та традиції кримінального суспільства. Тим самим стимулюється девіантна поведінка таких осіб та криміналізація суспільства.

Залежно від власних політичних поглядів та методологічних позицій дослідники включають до числа деструктивних відхилень чаклунство, трудоголізм, байкерство, екстремальні види спорту та відпочинку, шопоголізм та багато іншого. До найбільш саморуйнівних девіацій в останні роки увійшло тютюнокуріння, а найбільш ризикованим видом девіантності став тероризм.

Серед внутрішніх (психологічних) причин девіантної поведінки виділяють дві, а саме: незадоволені просоціальні потреби особистості, що створюють внутрішній конфлікт особистості та призводять до формування аномальних потреб; асоціальні особистісні мотиватори, які призводять до вибору антисуспільних способів і засобів задоволення потреб [9].

Девіантна поведінка може бути викликана не окремими соціальними або внутрішніми факторами, а їх сукупністю, системою. До таких факторів належить марнославство, жадібність, задрість,

амбіції, прагнення до влади. Причиною девіантної поведінки можуть бути індивідуальні особливості людини, що пов'язані з розладом особистості, вище вже згаданою психічною патологією. Так, психопатом є індивід, що не може втриматись від вчинків, які спричиняють шкоду іншим особам. Автори статті мають на увазі лише тих людей, які не є психічно хворими та можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності. До таких осіб більш прийнятним є термін «соціопат» [10, с. 236]. Відмітною ознакою соціопата є відсутність докорів сумління, нездатність усвідомити свою вину, агресивність та імпульсивність, відсутність бажання контролювати свою поведінку, зневага до оточуючих та нехтування їхніми інтересами, часом, життям тощо. Нерідко це індивіди з нарцисичним розладом особистості (англ. Narcissistic personality disorder, NPD) [11]. Нарцисичний розлад особистості характеризується первазивною моделлю грандіозності, потребою лестощів, відсутністю емпатії та докорів совісті [12]. Такі особи можуть реагувати на будь що з гнівом або зневагою, навіть агресивно атакувати аж до вчинення злочину.

Розрізняють види девіантної поведінки: агресивна, делінквентна, залежна, суїцидальна.

У кримінології агресія розглядається як протиправна навмисна поведінка, що спрямована на заподіяння прямої фізичної або психічної шкоди іншій живій істоті. Джерело агресивної поведінки полягає не лише в біологічній сутності людини. Прояви біологічно закладеного імпульсу до захисної агресії мають підґрунтя також у структурі особистості та її психіці, при цьому вони пов'язані з соціальними факторами. До таких факторів можна віднести стрес, фрустрацію, психологічний або ж фізичний дискомфорт, вербальний, а також фізичний напад [13, с. 142]. Найбільш складним агресивним афектом є ненависть, яка набуває форми жорстких моральних заборон та агресивного утвердження власних ідеалів, пристрасного бажання мати владу, підкоряти чи принижувати.

Поведінка делінквентна (злочинна) – антисуспільна протиправна поведінка людини, втілена у вчинках, що завдають шкоди як окремим громадянам, так і суспільству загалом. Основний критерій, за яким можна відмежувати делінквентну поведінку від девіантної – це порушення чинних правових норм, що тягне за собою адміністративну, кримінальну чи іншу форми юридичної відповідальності. Проявляється вона у діяннях, які завдають шкоди як окремим людям, так і суспільству загалом. Такі діяння можуть супроводжуватись кримінальною агресією. Залежно від об'єкта, кримінальна агресія може набувати форми індивідуальної, колективної або масової. Агресором може бути як індивід, так і держава, що нині спостерігає увесь світ на прикладі Російської Федерації.

Прикладом делінквентної поведінки є адміністративні правопорушення (проступки). Всі адміністративні правопорушення визначено у Кодексі України про адміністративні правопорушення [14]. Вони тягнуть за собою адміністративну відповідальність. Найбільшою ж загрозою для суспільства є такий різновид делінквентної поведінки, як кримінальні правопорушення, що визначено Кримінальним кодексом України [15]. Зокрема, до них відносяться крадіжки і вбивства, тероризм і шахрайство, незаконний обіг наркотичних засобів і психотропних речовин та багато іншого.

Залежна (адиктивна) поведінка є однією з форм деструктивної поведінки, внаслідок якої людина стає безпорадною перед своєю пристрастю. Є такі форми залежної поведінки: хімічна залежність (куріння, токсикоманія, наркозалежність, залежність від ліків, алкогольна залежність); залежність від релігії (релігійний фанатизм); ігрова залежність (азартні ігри); сексуальні адикції (зоофілія, фетишизм, садомазохізм) та багато ін.

Суїцидальна поведінка являє собою усвідомлену реалізацію прагнення позбавити себе життя. Суїциденту притаманні такі риси: нестерпність страждань, постійний безрезультатний пошук вирішення проблеми, переживання безнадійності ситуації та власної безпорадності, аутоагресія. Все це призводить врешті решт до суїциду.

Зараз кількість девіантних форм поведінки залишається на надзвичайно високому рівні та сприє поширенню аномії. Аномія – це дезінтеграція моральних цінностей суспільства, змішання ціннісних орієнтацій, настання ціннісного вакууму. Це також стан дезорганізації особи, що виникає в результаті її дезорієнтації, що є наслідком або соціальної ситуації, в якій присутній конфлікт і людина стикаються з суперечливими вимогами, або ситуації, коли норми відсутні. У результаті певні сфери суспільного життя, поведінки людей випадають з кола нормативного регулювання, значна частина населення не вважає обов'язковим дотримуватись чинних правових норм, або ж вони відсутні. Аномія проявляється як істотне поширення девіантної поведінки, зростання показників злочинності та жорстокості, збільшення числа самогубств, панування групового егоїзму, лицемірства, байдужості та маргіналізації населення [16, с. 135].

Юридичні наслідки девіантної поведінки залежать від її характеру та соціальної значущості. Негативна девіантна поведінка деліктоздатних суб'єктів є підставою застосування заходів юридичної відповідальності. Позитивна девіантна поведінка є основою застосування юридичних заходів заохочення; негативна девіантна поведінка неделіктоздатних суб'єктів та невинна поведінка деліктоздатних суб'єктів – підставою звільнення від юридичної відповідальності [17, с. 507].

Найбільш прийнятним та раціональним засобом, що знижує рівень злочинності у найближчій перспективі, є нейтралізація механізмів делінквентної поведінки шляхом профілактичного соціально-правового впливу на представників основних груп ризику. Основні зусилля профілактичної роботи мають бути зосереджені на несприятливих умовах виховання неповнолітніх, нейтралізацію негативного впливу з боку найближчого оточення. Важлива роль має бути відведена також стабільності системи ціннісних орієнтацій, перш за все відповідності уявленням про справедливість і реальність, що визначає мотивацію, наміри, поведінку людей, які належать до усіх вікових груп. У сучасному суспільстві соціальна несправедливість залишається однією із ключових детермінантів девіантної поведінки. Стратегії відновлення справедливості залежать не лише від психологічних особливостей індивіда, соціуму, а й від політичного режиму, дієвості чинного законодавства та результативної боротьби з корупцією.

Висновки. Встановлено, що нині поширенню девіантних форм поведінки сприяє кризовий стан суспільства, корупція, війна, розв'язана Росією проти України, поширення правового нігілізму, насамперед неповага до закону, права, соціальна несправедливість. Масове порушення загальноприйнятих норм людського співіснування, у тому числі правових норм, свідчить про загальне зниження рівня культури людей, деформацію індивідуальної, групової та суспільної правосвідомості. У деморалізованому та депресивному суспільстві втрачаються не лише загальноприйняті стандарти поведінки, а й навички соціальної взаємодії. Це призводить до появи малих суспільних груп із замкнутою системою цінностей, що не корелюють із ціннісними орієнтаціями решти спільноти. У результаті відбувається ескалація девіантної поведінки, загострення конфліктності та маргіналізація соціуму.

Обґрунтовано висновок, що соціальні фактори не є єдиними детермінантами девіацій. Особистісні детермінанти так само призводять до девіантної поведінки, зокрема поведінки делінквентної (злочинної). Істотними детермінантами такої поведінки є втрата моральних орієнтирів, асоціальний розвиток особистості та психологічні особливості особистості. Маргіналізація може бути джерелом соціальних конфліктів та делінквентної поведінки.

Нині девіантна поведінка значної частини спільноти позначилась на криміналізації суспільства, зростанні показників злочинності та зміні її структури у напрямі розширення соціальної бази за рахунок девіантів, зниженні суспільного інтересу до моральної проблематики, зростанні аморальності та лицемірства, розвитку правового нігілізму на всіх соціальних рівнях.

Для попередження причин та усунення наслідків девіантної поведінки необхідно досягти стабільності суспільства, добробуту населення, підвищити як дієвість держави, так і ефективність законодавства, рівень індивідуальної, групової та суспільної правосвідомості.

Список використаних джерел:

1. Cioban S., Lazăr A.R., Vacter C., Hatos A. Adolescent Deviance and Cyber-Deviance. A Systematic Literature Review. *Frontiers in Psychology*. 2021. № 12. doi: 10.3389/fpsyg.2021.748006.
2. Regalado J., Timmer A., Jawaid A. Crime and deviance during the COVID-19 pandemic. *Sociology Compass*. 2022. № 16(4), e12974. 10.1111/soc4.12974.
3. Stickle B, Felson M. Crime Rates in a Pandemic: the Largest Criminological Experiment in History. *American Journal of Criminal Justice*. 2020. № 45(4). P. 525–536. doi: 10.1007/s12103-020-09546-0.
4. Kelly D. Martin, John B. Cullen, Michael W. Martin. What's Yours Is Now Mine: Deviant Consumption Through Acquisitive Crime. *Journal of Public Policy & Marketing*. February 2013. № 32(1). P. 140–157. doi: 10.1509/jppm.11.104.
5. Wei Yu-Chen. Compulsory Citizenship Behavior and Deviant Behavior: A Mediated Moderation Model. *Proceedings of the 18th European Conference on Management Leadership and Governance / Research Papers*. 2022. Vol. 18. № 1. doi: <https://doi.org/10.34190/ecmlg.18.1.938>.

6. Načinović Braje, I., Aleksić A., Rašić Jelavić S. Blame It on Individual or Organization Environment: What Predicts Workplace Deviance More? *Social Sciences*. 2020. № 9(6):99. <https://doi.org/10.3390/socsci9060099>.
7. Bobbio A., Arbach K., Vazsonyi A. T. Self-Control and Deviance: A Test of the General Theory of Crime in Argentina. *Victims and Offenders*. 2019. № 14(1). P. 119–142. <https://doi.org/10.1080/15564886.2018.1552222>.
8. Teivans-Treinovskis J.S., Lavrinenko O.J. Assessment of social factors and conditions of deviant behavior in the modern society. *Criminology Journal of Baikal National University of Economics and Law*. 2016. Vol. 10. № 1. P. 73–81. doi: 10.17150/1996-7756.2016.10(1).73-81.
9. Shafieva E.I., MurotmusaeV K.B., Yusupova Sh. Sh. Deviant behavior: psychological factors of study. *Frontline social sciences and history journal*. 2022. Vol. 02. Is. 03. P. 32–38. doi: <https://doi.org/10.37547/social-fsshj-02-03-04>.
10. Berne E. *A Layman's Guide to Psychiatry and Psychoanalysis*. 2016. 324 s.
11. Schalkwijk F., Luyten P., Ingenhoven T., Dekker J. Narcissistic Personality Disorder: Are Psychodynamic Theories and the Alternative DSM-5 Model for Personality Disorders Finally Going to Meet? *Frontiers in Psychology*. 2021. № 12:676733. doi: 10.3389/fpsyg.2021.676733.
12. Montoro C.I., de la Coba P., Moreno-Padilla M., Galvez-Sánchez C.M. Narcissistic Personality and Its Relationship with Post-Traumatic Symptoms and Emotional Factors: Results of a Mediation Analysis Aimed at Personalizing Mental Health Treatment. *Behavioral Sciences (Basel)*. 2022 Mar 25. № 12(4):91. doi: 10.3390/bs12040091.
13. Тимошенко В.І. Агресивна поведінка: її сутність і причини / Тимошенко В.І. Теоретичні проблеми кримінології. Збірник наукових праць. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 135–147.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст. 1122. Редакція від 29.12.2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
15. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
16. Tymoshenko V., Shakun V., Makarenko L., Galiy M. Marginal behaviour as a factor of the commission of an offence. *Amazonia Investiga*. Appil, 2020. Vol. 9. Issue 28. P. 130–138. doi: <http://dx.doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.16>.
17. Ward D.A., Menke B.A., Gray L.N., Stafford M.C. Sanctions, modeling, and deviant behavior. *Journal of Criminal Justice*. 1986. Vol. 14. Is. 6. P. 501–508. [https://doi.org/10.1016/0047-2352\(86\)90093-0](https://doi.org/10.1016/0047-2352(86)90093-0).